

Mr. W.C.D. Hoogendijk

De halve waarheid

Het sprankelende, het stuwende, dat zijn bij uitstek de elementen die de politiek verheffen tot een spiritueel ambacht. Christen-democratische politiek mag niet in een keurslijf worden gewrongen. Dat schrijft mr. W.C.D. Hoogendijk bij zijn bespreking van 'Publieke gerechtigheid'; een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving', het rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA dat eind 1990 verscheen bij uitgeverij Bohn Staf-leu Van Loghum. Eerdere besprekingen van de hand van dr. G.J.M. van Wissen en dr. W. Aalders stonden afgedrukt in het augustusnummer van dit blad. Hoogendijk: Het rapport is een monumentaal werk over de christen-democratische staatsleer.

Toen ruim tien jaar geleden het CDA werd opgericht, werd dit buiten de eigen kring algemeen opgevat als een puur defensieve maatregel om de drie kwijnende christen-democratische partijen van die tijd, de KVP, ARP en CHU voor dreigende electorale ondergang te behoeden. Bovendien werd het CDA gebrandmerkt als een bij uitstek conservatieve partij, zulks in contrast met de progressieve partijen waarin de vernieuwende krachten van onze samenleving zouden zijn opgetast.

De buitenwacht had niet door (of wilde

er geen oog voor hebben) dat bij de generatie die het CDA tot stand bracht, in hoofdzaak een ideëel motief de doorslag gaf: de overtuiging namelijk dat de drie samenstellende partijen zo veel gemeen hadden, dat het geïnspireerd samengaan hoger zou uitkomen dan het gemiddelde van elk van de drie. Intussen is het in ruim tien jaar CDA-praktijk zichtbaar geworden dat het CDA creatief werkt aan een nieuw type beleid als antwoord op de specifieke knelpunten van de huidige cultuur.

Er is geleidelijk een in scherpte toenemend profiel gegroeid van de christen-democratische staats- en maatschappijopvatting. Dit profiel tekende zich echter impliciet af, omdat het ingebouwd was in politieke standpuntbepalingen over onderdelen van beleid en in deelstudies. De aan het actuele CDA-beleid ten grondslag liggende premissen waren echter nog niet gearticuleerd en gemotiveerd, expliciet zichtbaar gemaakt en in discussie gegeven.

Daarin is nu verandering gekomen. Toen het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (WI) tien jaar bestond heeft het aan politiek Nederland een verrassend relatiegeschenk aangeboden: een monumentaal werk over de christen-democrati-

Mr. W.C.D. Hoogendijk (1926) is onder andere oud-directeur van de Dr. A. Kuypersstichting en oud-hoofd van de afdeling Welzijnzorg van de Provincie Zuid-Holland.

sche staatsleer. Dat acht ik winst, omdat het ons de kans geeft thema's in de politieke discussie te betrekken die er doorgaans buiten zijn gebleven, met een zekere verschraling van het politieke handwerk als gevolg.

Ik ben zelf afkomstig uit de antirevolutionaire traditie. Deze studie van het WI roept bij mij associaties op aan werken als 'Ons Program' of 'Anti-Revolutionaire Staatkunde' van Abraham Kuyper, waarin het gehele politieke terrein in één machtige, samenhangende visie bijeengebracht werd, zowel principieel-beschouwend als praktisch-politiek. Zo geeft de studie van het WI een visie op overheid en maatschappij; op traditie en eigentijdse vormgeving; op principiële a priori's en politieke praktijk; op de samenhang tussen de verschillende beleidsvelden en op de Europese politiek. Het is waarlijk niet weinig.

In de studie wordt de wetenschappelijke methode gehanteerd, namelijk het stap voor stap gedocumenteerd opbouwen van het eigen betoog, wat de lezer in staat stelt zich er zelf – kritisch –, eveneens stap voor stap, een oordeel over te vormen. De studie getuigt van een indrukwekkende belevingsrijke.

Bij het lezen heb ik mij een en andermaal afgevraagd of zo'n aanpak nog wel kan, of die niet thuis hoort in een gepasseerde cultuur. Maar ik geef mij er dan tegelijkertijd rekenschap van dat doorwrochte detailstudies en knappe specialisten in ruime sortering voorhanden zijn en dat het maatschappelijk hiaat juist is het ontbreken van generalisten en het verloren gaan van samenhangen. Juist de poging een geïntegreerde totaalvisie te bieden maakt deze studie zo boeiend en origineel.

Politieke literatuur is bijna altijd saai, geschreven in vakjargon, eigenlijk alleen toegankelijk voor de 'incrowd' van specialisten. Ik ben van mening dat de redactionele vormgeving een eervolle vermelding verdient. Een veelomvattend en moeilijk onderwerp wordt behandeld in een taal die helder is als glas, waardoor deze studie

mijs inziens beslist voor een ruimere lezerskring toegankelijk is dan de titel (Publieke gerechtigheid) doet vermoeden. De redacteur die dit heeft gepresteerd is drs. A. Klink.

Een onrustige vraag

Het CDA is de politieke synthese van de protestants-christelijke en de rooms-katholieke traditie. In de studie wordt de hoofdlijn van beide tradities voorzover voor de politiek van belang uitvoerig beschreven en toegespitst op de verhouding tussen staat en maatschappij. In de studie worden uit beide tradities twee kernthema's ontwikkeld die de sleutel zijn tot de christendemocratische politiek: de gespreide verantwoordelijkheid en, in samenhang daarmee, de principieel begrensde overheids-taak.

Ik heb de betreffende hoofdstukken, die mijs inziens een voortreffelijke samenvatting geven van dit deel van de christelijke traditie, geboeid gelezen, als beschrijving van de wereld waar ik ook zelf uit voortkom en deel van uitmaak. Echter, hoe aansprekend, hoe herkenbaar, hoe op zichzelf juist de lijn van het betoog ook is, toch blijft een aanvankelijk onbestemd gevoel van onvrede achter, of wat hier gepresenteerd wordt nu echt de integrerende, stuwende maatschappijvisie is waar het CDA mee verder kan. Er is, zo was intuïtief mijn indruk, iets overgeslagen, iets onderbelicht, iets in een valse probleemstelling gewrongen. Maar wát?

Het is moeilijk dit gearticuleerd zichtbaar te maken, vooral omdat de studie zo verantwoord en genuanceerd is opgebouwd. Toch blijkt het bij nader inzien om fundamentele zaken te gaan waarvan het de moeite waard is de discussie aan te gaan. Ik zal daarom in het vervolg van dit artikel aangeven waar ik het van harte mee eens ben en proberen te preciseren waar ik het mee oneens ben en waarom.

De gespreide verantwoordelijkheid

De studie beoogt de rol van de overheid in

de samenleving in beeld te brengen. De studie kiest daarvoor als aangrijpingspunt het contrast tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Een verrassende, maar wat mij betreft overtuigende benaderingswijze.

Het Israël van het Oude Testament was een godsdienstige gemeenschap die zich ook als staat manifesteerde. Als uitvloeisel van het verbond dat God met Israël sloot kwam een uitgebreide regelgeving tot stand (Deuteronomium, Leviticus), waar het gehele volk inclusief de gezagsdragers zich aan diende te houden. Vele wetten hadden een uitgesproken politiek en sociaal karakter, waar de studie tal van interessante voorbeelden van geeft maar die ik thans verder onbesproken laat.

En dan komt in het Nieuwe Testament de *'Umwertung aller Werte'*. Het heil blijkt niet meer Israël-gebonden maar universeel. Tegenover het 'regelvolgend gedrag en stipte wetsvolbrenging', die zo kenmerkend waren voor het antieke Israël, proclameert Jezus het liefdegebod als levenswet van het rijk Gods. 'Hij contrasteerde dat met de prestatie-ideologie van de officiële priesterklasse van die dagen'. Jezus radicaliseert de Thora en verinnerlijkt de ethiek, immers 'het huwelijk gaat dieper dan uiterlijke trouw, het geloof in God reikt verder dan uiterlijke gehoorzaamheid, de zorg voor de armen is meer dan een financiële handreiking, de naastenliefde strekt zich verder uit dan tot de eigen groep'. En, zo vervolgt de studie, 'juist dat heeft politieke implicaties' (!). Immers, 'de zwaarmacht bereikt het hart niet, dwingt geen oprechte trouw of zorg voor de armen af'.

En dan komen we bij het scharnierpunt in het betoog: 'met de aanscherping van de ethiek en de wet van Mozes laat het Nieuwe Testament een scherp licht vallen op de beperkte reikwijdte en de begrensde opdracht voor de politiek'. Dit is wat als hoofdthema verder in de gehele studie doorklinkt: de essentie van het mens-zijn kan nooit opgaan in, of omvat worden door de politiek. Een overheid die zich van deze beperking in haar taakuitoefening niet be-

wust is, miskent het wezenlijke van de mens naar Nieuwtestamentische Openbaring, namelijk dat ieder mens, vanuit de verinnerlijkte ethiek, in een ontelbare verscheidenheid van levenssituaties, een eigen onoverdraagbare verantwoordelijkheid bezit om op die situaties antwoord te geven. De mens mag niet gedegradeerd worden tot uitvoerder van wat hem van 'Hogerhand' wordt voorgeschreven, hetzij in de vorm van een strikt uit te voeren Goddelijke wet (Thora), hetzij in de vorm van een zich met absolute macht tooiende wereldlijke overheid.

De ons in het Nieuwe Testament aangeboden vrijheid, de ons daarin aangeboden mogelijkheid en ruimte om in steeds wisselende levenssituaties onze verantwoordelijkheid te actualiseren is de tegenhanger van alle fundamentalistische opvattingen. Het is bevrijdend dit te weten en uitgesproken te zien, óók in een politieke studie! Misschien dat dit deel van de studie mij daarom zo aanspreekt. Zo worden als uitdrukking van onze geloofsinhoud, heel primair, de aan ieder toekomende – dus gespreide – verantwoordelijkheden en de – dus – principiële beperkte overheidstaak tot de twee hoekstenen van christen-democratische politiek. Het is het principiële verweer tegen de aanspraken van een totalitaire overheid (èn van een totalitaire kerk!) en het anker voor burgerlijke rechten en vrijheden.

De terughoudende overheid

De studie kenschetst, in navolging van de reformatorische school van de Wijsbegeerte der Wetsidee, de overheidstaak als in essentie het verwezenlijken van de publieke gerechtigheid. De studie verbindt deze publieke-gerechtigheidsidee vervolgens met de rooms-katholieke interpretatie van de 'gespreide verantwoordelijkheid', namelijk dat er een hiërarchie is van verantwoordelijkheden, van lager naar hoger, waarbij de verantwoordelijkheid steeds op het laagste niveau uitgeoefend moet worden, tenzij de omstandigheden dwingen

die op een hoger niveau te leggen: het subsidiariteitsbeginsel. In het dilemma soevereiniteit in eigen kring (reformatorische variant) of subsidiariteit (katholieke variant) wordt niet expliciet voorkeur uitgesproken voor de laatste, het is wel de zienswijze die de gehele studie inkleurt.

De synthese die tot stand wordt gebracht tussen de reformatorische en de rooms-katholieke component is, dat de overheid, wier taak wordt opgevat als het – slechts – tot stand brengen van de publieke gerechtigheid, het mogelijk moet maken dat de niet-statelijke instituties hun verantwoordelijkheden kunnen uitoefenen; de overheid is pas gelegitimeerd zelf daadwerkelijk in te grijpen wanneer deze instituties (het maatschappelijk middenveld) het laten afweten. Maar ook dan, wanneer de overheid intervenueert, zal zij terughoudend moeten zijn in de keuze van haar middelen. Niet aanstonds grijpen naar een zwaar instrument als de planning, maar, in de hiërarchie van stimuleren-corrigeren-aanvullen-zelf doen, steeds naar het lichtste instrument moeten grijpen. Een en ander wordt uitgewerkt naar verschillende beleidsterreinen, zoals gezondheidszorg, onderwijs, en andere.

Hieruit ontstaat het profiel van een terughoudende overheid, die naast een – beperkt – aantal authentieke overheids-taken, zoals bijvoorbeeld het aanleggen van wegen, in hoofdzaak een 'aanvullende' taak heeft in de samenleving; een samenleving die overigens bediend wordt door de instituties van het maatschappelijk middenveld op titel van de over hen gespreide verantwoordelijkheden.

Het is een denklijn die op zichzelf heel consequent is, die begint bij de Nieuwtestamentische ruimte voor gespreide verantwoordelijkheid, daaruit een principiële beperkte overheidstaak afleidt, die overheidstaak kenschetst als in essentie het verwezenlijken van de publieke gerechtigheid, hetgeen in de uitoefening dient te gebeuren met inachtneming van het subsidiariteitsbeginsel. Met deze denklijn als re-

ferentiekader wordt in het tweede deel van de studie inhoud gegeven aan de wijze waarop de overheid de veelheid van taken die op haar afkomt dient aan te vatten.

Het is zoals gezegd een consequente redenering, die bovendien aanspreekt omdat die opgebouwd is uit elementen die tot de wezenlijke bestanddelen behoren van de christelijke traditie. En toch, hoe meeslepend dit betoog ook gebracht wordt, hoe genuanceerd en gedocumenteerd het ook is opgezet, toch bevredigt het niet. Het laat de indruk achter van een keurslijf dat aan de christen-democratische politiek wordt opgelegd, wat in de uitwerking leidt tot gekunstelde constructies. Het is alsof de vitaliteit, de creativiteit, de beweeglijkheid die kenmerkend zijn voor het politieke handelen in een betoog als dit geen plaats kunnen vinden. Het sprankelende in de politiek, het stuwende in de politiek, zijn dat niet bij uitstek de elementen die de politiek verheffen tot een spiritueel ambacht? Ik kan die niet genoegzaam in de studie van het WI terugvinden. Hoe is dat te verklaren?

De ambitieuze overheid

De tekortkoming van de studie is mijns inziens dat daarin de christelijke traditie in haar betekenis voor de verhouding staat en maatschappij te beperkt wordt geïnterpreteerd.

Er is één lijn, de lijn van de gespreide verantwoordelijkheid met dus per definitie een terughoudende overheidstaak, die in de studie wordt uitgewerkt en in feite het stramien is van het gehele betoog. Maar ... er is ook een tweede lijn in de christelijke traditie markant aanwezig. Dat is de lijn van het kloppende geweten, van het onrustige bestaan, sterker nog: van het protest tegen maatschappelijke toestanden die mensonterend en mensonwaardig zijn.

Ook vanuit die tweede invalshoek, die van de mobilisatie van krachten tegenover de machten van het onrecht, kan de overheidstaak worden opgebouwd. En ook dat is een doorgaande lijn in de christelijke tra-

ditie. Denk aan de trits *Rerum Novarum* – *Quadragesimo Anno* – *Centesimus Annus*. Of in protestants-christelijke kring het Christelijk Sociaal Congres – de rapporten van de Wereldraad van Kerken over de verantwoordelijke maatschappij – de bevrijdingstheologie.

Langs deze lijn komen wij uit bij een veel dynamischer overheid. Een overheid die machtsverhoudingen, die structuren in de samenleving wel degelijk beoogt om-te-zetten tegen de gevestigde orde in; die zich de representant weet van een vrijheids- en gerechtigheidsidee die zij in de samenleving beoogt in-te-planten en daarmee participant wordt – als overheid! – in de strijd om de ethische en culturele waarden in de samenleving. Een overheid die richting geeft aan de ontwikkeling van de samenleving in de *mêlée* van krachten die daarop óók invloed uitoefenen. Een overheid die weliswaar niet de enige bouwmeester is van de samenleving, maar wel, vanuit een totaalvisie op de samenleving, architectonisch bezig is. Een overheid die tekort zou schieten, haar roeping te vondeling zou leggen, indien zij met minder zou volstaan.

Een overheid wordt geïnspireerd door de wil bepaalde effecten in de samenleving te bewerken, niet door inzicht in de beperktheid van haar mogelijkheden

En zo ontstaat naast het profiel van de terughoudende overheid (de ene lijn van de christelijke traditie), het profiel van de ambitieuze overheid (de andere lijn van de christelijke traditie). Die tweede lijn is in de

studie òf afwezig, òf zwaar onderbelicht. En dat is de verklaring waarom het mogelijk is de studie met instemming te lezen en toch onvoldaan achter te blijven. De ene lijn wordt namelijk helder en overtuigend neergezet, maar door het ontbreken van de andere lijn blijft wat de overheid en de politiek ècht inspireert buiten de gezichtskring. Een overheid wordt namelijk niet primair geïnspireerd door het inzicht in de beperktheid van haar mogelijkheden, zij wordt geïnspireerd door de wil bepaalde effecten in de samenleving te bewerkstelligen en daar het passend type beleid voor te vinden. Dit vraagt een alerte overheid, beweeglijk, zoekend naar mogelijkheden, vindingrijk in de keuze van het instrumentarium. Dit is het type overheid dat niet uit de voeten kan met een hiërarchie aan bestuursinstrumenten zoals in de studie aanbevolen.

Hoe de twee lijnen, die van de verantwoordelijke maatschappij en die van de geschonden maatschappij, die van de terughoudende overheid en die van de ambitieuze overheid met elkaar te verbinden? Ik denk dat het in essentie een kwestie is van volgorde. De studie kiest het uitgangspunt in de beperkte mogelijkheden die een overheid ter beschikking staan en werkt deze afstandelijke taak uit naar de verschillende beleidsterreinen. Naar mijn mening verloopt het politieke proces precies andersom. De politiek stuit op situaties die om welke reden ook tot actie prikkelen. Hierin ligt een waardeoordeel over het functioneren van de samenleving besloten.

Op basis van dit waardeoordeel gaat de overheid tot actie over. Dàt is het begin voor elke overheid, van welke signatuur ook. De overheid zal zich daarbij wel steeds ervan bewust moeten zijn (in de lijn van de studie) dat zij slechts één van de architecten is van de samenleving en dat zij in al haar handelen, hoe ambitieus ook gericht op het teweegbrengen van verbeteringen in de samenleving, het respect zal moeten uitstralen voor de eigen levens-

ruimte (verantwoordelijkheid) van haar onderdanen in de verscheidenheid van levenssituaties waarin zij zich bevinden.

Anders gezegd: de lijn van de studie handelt over de code voor de politiek; de tweede lijn bevat de inspiratie voor de politiek. Indien deze waarneming juist is, dan wordt meteen verklaard hoe het komt dat de uitwerking van de hoofdlijn van de studie naar het staatsrecht (hoofdstuk over grondrechten) veel sterker is dan de uitwerking naar het bestuursrecht, welke uitwerking zoals gezegd gekunstelde constructies oplevert.

De organiserende overheid

In de studie wordt de taak van de overheid gedefinieerd als een in hoofdzaak voorwaardenscheppende taak. De overheid is niet verantwoordelijk voor de gang van zaken in de verschillende sectoren van de samenleving, die verantwoordelijkheid berust bij de niet-statelijke instituties/het maatschappelijk middenveld/het particulier initiatief of onder welke benaming ook de zichzelf organiserende samenleving zich aandient. Wanneer deze zelf-organisatie door externe omstandigheden wordt belemmerd in het functioneren, dient de overheid de voorwaarden te herstellen zodat dit wel kan. En pas als deze zelf-organisatie het laat afweten, pas dan zal de overheid de taken – die dus eigenlijk aan deze zelf-organisatie toekomen! – zelf aanvaatten. Het is een consequente uitwerking van de idee van de gespreide verantwoordelijkheid naar het model van het subsidiariteitsbeginsel.

Het is met dit deel van het betoog als met het vorige, wij kunnen er met instemming kennis van nemen, maar tegelijk reserves behouden omdat het slechts een gedeeltelijke waarheid is. En dan dreigt het een beknellende in plaats van een inspirerende zienswijze te worden.

Waarover is wat mij betreft géén verschil van mening? Wij zijn het erover eens dat er in de samenleving niet één actiecentrum is (de overheid) waaraan alle andere onder-

werpen of van afgeleid zouden zijn; er is niet één ordenende, of zo men wil planende, instantie die de architectuur van de samenleving bepaalt; neen, er zijn miljoenen actiecentra, alle handelend krachtens eigen legitimiteit in eigen – genormeerde – verantwoordelijkheid. Tot zo ver dus akkoord met de studie.

Maar wat houdt dit in voor de overheid als één van deze actiecentra? Het houdt in dat de overheid zich er voor verantwoordelijk weet dat de samenleving als publieke gemeenschap goed functioneert. Dat wil zeggen dat de overheid niet alleen plaatsvervangend optreedt waar en wanneer het maatschappelijk middenveld te kort schiet, niet alleen of in hoofdzaak de voorwaarden schept voor dit maatschappelijk middenveld, maar in het gangbaar houden van de nationale en internationale gemeenschap een eigen authentieke inbreng heeft, zonder welke de samenleving uiteen zou vallen. De overheid is voor haar deel regisseur van de samenleving, een regietaak die geen enkele instantie van de overheid kan overnemen, omdat geen enkele andere instantie daarvoor toegerust is (tenzij instituties van het maatschappelijk middenveld zich van de overheidsmacht meester maken). Er zijn fasen in de geschiedenis geweest toen de overheid met een bescheiden regietaak kon volstaan. In de huidige hoog ontwikkelde cultuur is deze regie een gigantische opgave, ongeacht welke staats- en maatschappijvisie wij ook aanhangen. In feite gaat het om 'publiek *management*' door de overheid van de samenleving (niet te verwarren met het *management* van de eigen administratieve organisatie). Of anders gezegd: de overheid als – ambitieuze – bestuurder (regisseur) van het gemenebest (de *res publica*).

Dit is een opgave die het maatschappelijk middenveld niet van de overheid kan overnemen. De instituties van het maatschappelijk middenveld dragen een eigen verantwoordelijkheid voor het eigen functioneren en zij dienen mede verantwoorde-

lijkheid te aanvaarden voor de publieke zaak voorzover die vanuit hun eigen specifieke invalshoek hanteerbaar is. Maar dus ook nadrukkelijk ... voorzover die vanuit hun eigen invalshoek hanteerbaar is. Zoals wij van de overheid niet méér mogen eisen dan zij in háár positie aankan, zo mogen wij van de instituties van het maatschappelijk middenveld niet méér eisen dan zij aankunnen. En indien wij dat toch doen, dan worden publieke verantwoordelijkheden gelegd op private instituties en zijn wij op weg naar de corporatieve staat, een weg die de studie nadrukkelijk, en mijns inziens terecht, niet wil inslaan.

De studie geeft in nog een ander opzicht een eenzijdig beeld van de niet-statelijke instituties. De studie doet het voorkomen alsof dáár bij uitstek de gespreide verantwoordelijkheid zich zou manifesteren, reden waarom de overheid omzichtig moet zijn in die verantwoordelijkheid te intervensiëren. Maar dat is slechts gedeeltelijk waar, namelijk voorzover deze instituties functioneren binnen hun eigen competentiesfeer: als ondernemer, als arts, als wetenschapper, als artiest, als ..., in een onoverzienbare zich steeds verder uitbreidende verscheidenheid. Laat als het gaat om de interne competentie van deze instituties de overheid terughoudend en voorwaardenscheppend optreden.

Maar het is niet waar dat deze instituties de democratische verantwoordelijkheid bij uitstek zouden representeren wanneer het gaat om de behartiging van de publieke zaak. Dan komen wij, vanuit de overheid gezien, deze instituties tegen met hun eigen dynamiek en hun eigen rationaliteit. Dan komen wij hen tegen als vaak organisatorische giganten, niet alleen in het bedrijfsleven, maar ook in de zorgsector en in de cultuur, dan komen wij hen tegen als monopolisten van het aanbod waarin de consument geen stem heeft. En als het dan gaat om de inrichting van onze samenleving, dan is het een veilige gedachte dat wij niet – onmondig – overgeleverd zijn aan anonieme instituties van het maatschappe-

lijk middenveld, maar als mondige burgers, via de regels die in een democratie daarvoor scrupuleus ontworpen zijn, onze invloed kunnen laten gelden. De verantwoordingsplicht van de overheid voltrekt zich in de openbaarheid; de verantwoordingsplicht van de niet-statelijke instituties, voorzover de publieke zaak in geding is, voltrekt zich, zo al aanwezig, in de beslotenheid van de eigen organisatie.

Waarom kan de overheid wèl zelf optreden bij het aanleggen van een weg, maar niet bij de gezondheidszorg?

De regietaak van de overheid, zo opgevat, brengt aan het licht dat die zich ver uitstrekt. Het is mijns inziens een vergissing dat de overheid wel zelf kan optreden bij de aanleg van een weg, maar als het om een gezondheidszorgvoorziening gaat die aan anderen dient over te laten. De zorg voor goede wegverbindingen is kwalitatief niet anders dan de zorg voor goede medische voorzieningen. Beide moeten in onze huidige samenleving door de overheid worden georganiseerd. Welke methode, welke instrumenten de overheid daarbij hanteert is vaak een kwestie van politieke strijd, maar het is óók een kwestie van het vinden van de doeltreffende, de effectieve middelen voor het bereiken van het beoogde doel. Wij betreden hier de discipline van de bestuurskunde en van de organisatiekunde, waarin het bedrijfsleven ons reeds lang is voorgegaan.

Naarmate de overheidsstaak toeneemt omdat de ontwikkeling van onze cultuur

een steeds uitgebreider, een steeds verrijnder overheidsregulering vereist, wordt ook het instrumentarium van de overheid daarbij aangepast. Het is kortzichtig dit af te doen als een zichzelf vermenigvuldigende bureaucratie. Het is een kwestie van intern overheidsmanagement om die in de hand te houden. Maar dat is een andere ingang dan die van de subsidiariteit als hoeksteen van de erkenning van de gespreide verantwoordelijkheid.

De verzorgingsstaat in de crisis

Wij weten het inmiddels allen: onze sociale rechtsstaat, waaraan een eeuw lang gebouwd is, met als belangrijkste architecten de christen-democraten en de sociaal-democraten, verkeert in een crisis. De sociale rechtsstaat is in de laatste decennia uitgelopen in een sociale verzorgingsstaat; de ambitieuze bouwers van de sociale rechtsstaat hebben zich laten degraderen tot consumenten van een verzorgingsmaatschappij, met de overheid als vanzelfsprekende toeleverancier van de nodig geachte voorzieningen. In de studie wordt dit beeldend genoemd de opkomst van het 'quartaire levensgevoel': consumptie scoort hoger dan productie, het veilig stellen van verworvenheden op korte termijn scoort hoger dan het investeren in toekomstscenario's op lange termijn.

Het is een levensinstelling die alle geleidingen van onze samenleving heeft doortrokken en bepaald niet beperkt is tot het terrein van de sociale zekerheid alléén. In de cultuur, in het onderwijs, in de wetenschap, maar ook in de zogenaamd 'harde' sectoren als de landbouw, het verkeer, het milieu ... moet de overheid zo veel aanspraken van 'gevestigde' belangen honoreren, dat zij onder het gewicht daarvan bezig is te bezwijken. Dit vraagt om een ingrijpende heroriëntering.

De studie geeft daarvoor de richting aan. Wij hebben in de laatste decennia de verantwoordelijkheden van de niet-statelijke instituties ondergewaardeerd, wij hebben de mogelijkheden van de overheid

overgewaardeerd, dus moeten wij in deze periode een zwaai terug maken: het maatschappelijk middenveld moet met eigen competentie en verantwoordelijkheid worden geconfronteerd. Taken die de overheid onnodig op zich heeft genomen dient zij af te stoten en terug te geven aan de niet-statelijke organisaties waar zij thuis horen. Een en ander gedragen door de idee van de gespreide verantwoordelijkheid en het inzicht in de beperktheid van de overheidstaak.

En weer moet ik zeggen, ik heb bewondering voor de consequente wijze waarop de hoofdlijn van de studie wordt uitgewerkt. Het quartaire levensgevoel is inderdaad een onderstroom in onze cultuur; en de verwachting, dat de overheid de condities in stand dient te houden om dienovereenkomstig te leven, eveneens. Maar het is voor mij de vraag of wij deze stand van zaken mogen herleiden tot een in essentie overtrokken visie op de verantwoordelijkheid en de mogelijkheden van de overheid. Het lijkt net alsof de overheid te veel wil en dat dit de oorzaak van de crisis in de verzorgingsstaat zou zijn. En dan word ik, indien ik dit zo nadrukkelijk geponeerd tegenkom, onrustig, want dan kunnen óók de grondslagen van de sociale rechtsstaat in de gevarezone komen. En bovendien, de vele knelpunten die specifiek zijn voor de huidige cultuur, hoe kunnen wij die ooit energiek aanvatten met een overheid die beducht is te véél hooi op de vork te nemen?

Volgens mij is de oorzaak van de crisis van onze verzorgingsstaat een andere, namelijk dat de voltooiing van de sociale rechtsstaat een nieuw circuit van 'gevestigde belangen' heeft voortgebracht. De 'kleine luyden' zijn gezeten burgers geworden, de 'arbeidersklasse' is een gedifferentieerd gezelschap van geschoolde werknemers geworden, de 'klasse'-maatschappij van de vorige eeuw is getransformeerd tot een samenleving waarin niet de minderheid maar de meerderheid van de bevolking baat heeft bij het in stand hou-

den van de *status quo*, een meerderheid die onder geen beding op de 'verworven rechten' wil laten afdingen. Intussen brengt de ontwikkeling van de samenleving mee, dat er nieuwe *claims* op de overheid afkomen. Nieuwe achterstandsgroepen dienen zich aan, nieuwe machtscentra komen op,

'gevestigde belangen' af te dingen teneinde andere, nieuwe belangen hoger te laten *scoren*.

En dat kost strijd. Het ligt immers voor de hand dat de noodzaak om op de gevestigde belangen af te dingen en om het quartaire levensgevoel onder kritiek te stellen, sterke weerstand oproept bij de belanghebbenden. En belanghebbend is het grootste deel van het Nederlandse volk, het christen-democratische smaldeel daarin niet uitgezonderd.

Vernieuwing moet altijd aan de krachten van het *establishment* ontworpen worden: dat was zo in de vorige eeuw, toen de sociale rechtsstaat nog in aanbouw was, dat is tegenwoordig niet anders. Het verschil is, dat het *establishment* in andere handen is overgegaan.

Bij het herschikken van prioriteiten moet de overheid een prominente rol spelen. Dat is wat in feite onder de kabinetten-Lubbers is gebeurd. De noodzakelijke heroriëntatie is niet 'overgelaten' aan de instituties van het maatschappelijk middenveld, die immers zelf de exponenten zijn geworden van de gevestigde belangen, neen, deze heroriëntatie is in feite aan deze instituties 'opgedrongen'; let wel, door de overheid! Terecht naar mijn mening.

Wij moeten dus voorzichtig zijn met het falen van de verzorgingsstaat rechtlijnig toe te schrijven aan overspannen verwachtingen ter zake van het kunnen van de overheid. De overheid mag en behoort veel te willen! Het probleem is, dat de politieke wil van de overheid in de huidige cultuurfase dwars staat op de wensen van velen in de samenleving en, laten wij dat niet over het hoofd zien, van het merendeel van de niet-statelijke instituties die de studie van het WI zo hoog aanslaat. Het politieke circuit blijkt in de huidige fase van onze cultuur over een groter innoverend vermogen te beschikken dan het niet-politieke circuit. Een boeiende emancipatoire opga-

De kleine luyden zijn gezeten burgers geworden

het beheersen van de cultuur- en milieuvervuiling die onze huidige wijze van samenleven voortbrengt is een ingewikkeld (en duur!) probleem. Het is duidelijk dat hier een gigantische opgave ligt voor de overheid die zich van háár verantwoordelijkheid bewust is. Een overheid die in deze omstandigheden niet terughoudend mag, maar ambitieus moet zijn.

Het probleem voor deze overheid is echter dat haar beleidsruimte heel sterk ingeperkt is, doordat het beslag van de gevestigde belangen op de overheid zo groot is, dat andere belangen slechts uit de marge die overblijft kunnen worden behartigd. Dat is volgens mij de achtergrond van de impasse waarin wij met de verzorgingsstaat verkeren.

Indien deze analyse juist is, dan is het eigenlijke probleem niet dat wij te veel van de overheid verwachten; neen, wij verwachten van de overheid terecht nog meer dan zij nu reeds doet, maar dat kan alleen gerealiseerd worden indien wij als samenleving bereid zijn daarvoor ook de prijs te betalen die er voor staat, namelijk op de

ve voor de politieke partijen in een democratie.

Daarbij is het opvallend dat deze heroriëntatie naar de nieuwe tijd in christendemocratische kring, hoezeer ook op weerstanden stuitend, minder controversieel ligt dan bij de sociaal-democraten, de tweede architect van de sociale rechtsstaat en van de uitloper daarvan, de verzorgingsstaat.

Ik verklaar het hieruit, dat de christendemocraten kunnen teruggrijpen op de continuïteit van de christelijke traditie en op de daarin ingebouwde staats- en maatschappijvisie. Het probleem van de PvdA is, dat haar staats- en maatschappijbeeld gedateerd is in de vorige eeuw, terwijl deze partij door de ontwikkelingen in de samenleving feitelijk daaraan ontgroeid is. Programmatisch heeft zich in de PvdA een vernieuwing voltrokken, maar die vindt geen voeding in de spiritualiteit van een nieuw integrerend staats- en maatschappijbeeld. Het is curieus dat de confrontatie met het socialistische staats- en maatschappijbeeld zoals dat na Marx ontwikkeld is, in de studie van het WI helder en expliciet aan de orde komt (overigens op een plaats waar wij het niet direct zouden verwachten, namelijk in het hoofdstuk over de grondrechten), maar dat zo'n confrontatie niet tot het vanzelfsprekende cultuurgoed van de PvdA behoort. Wellicht dat een studie als die van het WI, en een politieke discussie die daarop verder improviseert, ook andere partijen uitdaagt zich op hun maatschappijbeelden te bezinnen en daarvan publiek en gearticuleerd reken-schap te geven. Het zou voor de kwaliteit van de politiek winst zijn. Want geldt niet voor alle partijen, dat de visie op mens en maatschappij de eigenlijke zingeving is van het politieke handelen? Zonder een integrerend maatschappijbeeld, gegrond in het eigen cultuurbezit, vervallen de politici licht tot pragmatisme en de kiezers tot cynisme.

Intussen wordt terecht ook het functioneren van de overheid zelf kritisch in ge-

ding gebracht. Het streven het beleid van de overheid doorzichtiger te maken, de beleidslijnen korter, het eigen apparaat slanker, het streven de klant-vriendelijkheid te vergroten, het zijn allemaal voortreffelijke zaken die terecht aandacht krijgen, ook in de studie van het WI. Dit komt echter niet voort uit de wens de overheid minder te laten doen, maar wát zij doet beter. Het is het type reorganisaties waarin het bedrijfsleven ons reeds jaren geleden is voorgedaan. Anders gezegd: juist om een expansief beleid te kunnen voeren – wat naar mijn mening in de huidige cultuurfase onontbeerlijk is – moet het eigen functioneren van de overheid aan hoge eisen voldoen.

Cultuurdominanten

Maatschappijbeelden die vervluchtigen of die in opkomst zijn. Is het geding daarover binnen het politieke circuit legitiem of buiten de orde? In onze Nederlandse code lijkt het er vaak op, dat wij geacht worden dit soort zaken buiten de politiek te houden en dat wij ons ietwat onfatsoenlijk exhibiteren indien wij het maatschappijbeeld naar eigen overtuiging, in confrontatie met het verleden en in het perspectief van de toekomst, als onderdeel van de publieke meningsvorming expliciet in debat brengen. Het WI heeft zich niet op het standpunt gesteld dat zaken als deze beter overgelaten kunnen worden aan de wetenschap of aan kerkelijke organen. Terecht.

Het is een kenmerk van onze tijd dat er niet alleen in onze verzorgingsstaat, maar allerwegen in de wereld een omslag in de cultuurpatronen plaatsvindt. Ik denk dat wij de ineenstorting van het communistische wereldbeeld als zo'n omslagpunt mogen aanmerken. Ik denk dat wij de promotie van het marktmodel dat wereldwijd als vanzelfsprekend alternatief wordt aangeboden, eveneens als zo'n omslagpunt mogen aanmerken. Zulks te meer, nu de christelijk-humanistische wereld van het Westelijk halfmond het markt-denken als cultuurdominant ook voor de eigen samen-

leving heeft geabsorbeerd, niet alleen voor het economische terrein, maar ook in de cultuur, het onderwijs, de wetenschap en wat dies meer zij.

Toen de studie van het WI werd voorbereid was de ineenstorting van het communistische wereldbeeld nog op gang en het opdringen van de marktideologie in het vacuüm dat ontstond minder zichtbaar. Met de wetenschap van dit moment lijkt mij een kritische bezinning op het aanbod aan maatschappijvisies één van de belangrijkste opgaven waarvoor de huidige generatie wordt gesteld. Ik noem als voorbeeld de scheiding van kerk en staat die tot ons cultuurbezit is gaan behoren en die in de studie uitvoerig aandacht krijgt. Maar hoe met deze verworvenheid om te gaan in ons contact met andere religies, binnen ons eigen land en in de internationale politiek, wanneer die religies theocratisch een samenleving modelleren naar de wet van het geïnstitutionaliseerde geloof? Hoe het rechtsgoed van de tolerantie te hanteren in de confrontatie met een intolerante overzijde? En voorts, indien ik de ontwikkelingen goed interpreteer, zou een belangrijk omslagpunt kunnen zijn voor een verworvenheid van onze Westerse cultuur de confrontatie van onze multi-culturele staat met het monolithisch nationalisme. Voor ons is de multi-culturele staat de structuur waarin een verscheidenheid in opvattingen, religies, belangen in relatie tot elkaar tot zijn

recht kan komen. Maar op tal van andere plaatsen in de wereld kunnen wij opmerken dat een geheel ander type nationale staat in opkomst is: een staat die zich vereenzelvigd met een groepscultuur, met een religie, en juist in die vereenzelviging zijn identiteit vindt. Wat dient ons antwoord daarop te zijn?

Ik weet dat wij voorzichtig moeten zijn om gebeurtenissen van de eigen tijd uit te vergroten tot historiescheppende omslagpunten. Maar zijn wij, zelfs met deze wetenschap in het hoofd, speculatief bezig indien wij in de huidige tijd dit type omslagpunten onderkennen?

Waarom zeg ik dit zo nadrukkelijk aan het einde van dit artikel? Omdat het WI aan een kwetsbare onderneming is begonnen toen het de christen-democratische politiek plaatste tegen de achtergrond van de christelijke traditie en confronteerde met de cultuurdominanten van deze tijd. Kwetsbaar, want niet gangbaar. Maar wel, en dat wil ik benadrukken aan het einde van deze bespiegelingen, hoogst relevant en actueel. Een studie als deze stimuleert er verder op door te denken, al of niet instemmend, al of niet kritisch. Maar met respect voor wat op gang is gebracht.

